

СЕКЦІЯ 1
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.375

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2022-16-1

Костюк В.С.,
кандидат біологічних наук,
старший викладач кафедри екології та географії
Житомирський державний університет імені Івана Франка
kostyuk_vs@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-5504-4084

Лаврик О.Д.,
доктор географічних наук, доцент,
професор кафедри екології та географії
Житомирський державний університет імені Івана Франка
slavrik1979@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2604-2500

Гарбар О.В.,
доктор біологічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та географії
Житомирський державний університет імені Івана Франка
o.v.harbar@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4357-4525

Власенко Р.П.,
кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри екології та географії
Житомирський державний університет імені Івана Франка
vlasenko_r76@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3743-4406

Андрійчук Т.В.,
кандидат біологічних наук,
старший викладач кафедри екології та географії
Житомирський державний університет імені Івана Франка
andriychuk2012@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5402-9528

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ
ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МІСТ УКРАЇНИ**

Система міст України являє собою сукупність населених пунктів, які пройшли складний історико-політичний шлях становлення на порубіжжі Європи та Азії і сформували унікальне поєднання багатьох культур і етносів. Залежно від особливостей соціально-економічних проблем

країн, які займали сучасну територію України в різні вікові періоди, процес формування системи міст нашої держави варто диференціювати на 5 просторово-часових етапів. Основними критеріями виокремлення таких етапів були оборонний, аграрний, ремісничий і торговий чинники. Виявлено, що упродовж найдавнішого етапу урбогенезу (до кінця XII ст.) сформувалися 99 перших міст, найбільше з яких було у північній (41) і західній (25) частинах території сучасної України; під час середньовічного етапу урбогенезу (XIII–XV ст.ст.) – 218 нових міст, найбільше з яких сконцентровано у західному (123), центральному (45) і північному (41) регіонах; протягом етапу урбогенезу польсько-литовської доби (XVI–XVII ст.ст.) – 285 нових міст, найбільше з яких було у північному (96), східному (79) і центральному (75) регіонах; упродовж етапу урбогенезу Нового часу – 408 нових населених пунктів, найбільше з яких зосереджувалися у східному (158), південному (130) та центральному (81) регіонах; під час етапу новітнього урбогенезу (XX – початок XXI ст.) – 284 нових населених пункти, найбільше з яких сконцентровано у східному (155) і південному (55) регіонах. Зроблено висновок про те, що за період більше ніж 2 тис. років містотворчого процесу структура мережі міст змінювалася кілька разів, відповідно до тогочасних потреб населення та економічних особливостей. Кожна новоутворена мережа міст, базуючись на попередній, примножувала кількість поселень, оскільки старі міста вже не відповідали новим факторам та втрачали своє значення у структурі поселень. Зазвичай на кожному етапі урбогенезу України формувалася певна група міст, яка є виразниками принципів урбанізації свого часу.

Ключові слова: урбогенез, урбанізація, місто, містечко, географія населення.

Kostyuk V.S., Lavryk O.D., Garbar O.V., Vlasenko R.P., Andriychuk T.V. Historical and geographical analysis of formation systems of cities of Ukraine

The system of cities of Ukraine is a set of settlements that have passed a complex historical and political path of formation on the border of Europe and Asia and formed a unique combination of many cultures and ethnic groups. Depending on the peculiarities of socio-economic problems of countries that occupied the modern territory of Ukraine in different age periods, the process of forming a system of cities of our state should be differentiated into 5 spatio-temporal stages. The main criteria for distinguishing such stages were defense, agricultural, handicraft and trade factors. It was found that during the earliest stage of urbogenesis (by the end of the XII century) 99 first cities were formed, most of which were in the northern (41) and western (25) parts of modern Ukraine; during the medieval stage of urbogenesis (XIII century – XV century) – 218 new cities, most of which were concentrated in the western (123), central (45) and northern (41) regions; during the stage of urbogenesis of the Polish-Lithuanian period (XVI–XVII centuries) – 285 new cities, most of which were in the northern (96), eastern (79) and central (75) regions; during the stage of urbogenesis of the New Age – 408 new settlements, most of which were concentrated in the eastern (158), southern (130) and central (81) regions; during the stage of modern urbogenesis (XX century – beginning of XXI century) – 284 new settlements, most of which were concentrated in the eastern (155) and southern (55) regions. It is concluded that over a period of more than 2.000 years of urban development, the structure of the urban network has changed several times, in accordance with the needs of the population and economic characteristics. Each newly formed network of cities, based on the previous one, increased the number of settlements, as the old cities no longer corresponded to the new factors and lost their importance in the structure of settlements. Usually at each stage of urbogenesis of Ukraine a certain group of cities was formed, which are the representatives of the principles of urbanization of their time.

Key words: urbogenesis, urbanization, city, town, geography of population.

Постановка проблеми. Місто є важливим центром, з якого просторові зміни поширюються на регіони, держави і навколишні континенти. Деякі з них є точками концентрації нових ідей, технологій і культурних інновацій, епіцентрами поширення економічного та соціального капіталу. Це свого роду локуси, де реалізуються сучасні стратегії відновлення та модернізації міського простору. А інші ж, навпаки, здається, зупиняються у часі, зберігаючи характерні риси попередніх епох. У про-

цесі своєї взаємодії міста формують дивовижні поєднання – справжні сузір'я мереж і потоків. Міста, розширюючи свої межі, розвиваються не лише як місця проживання людей, але й як території зосередження промисловості і формуючих її енергетичних, транспортних та інших підприємств, що є наслідком економічної доцільності процесу урбанізації. Саме такою є система міст України – сукупність населених пунктів (н.п.), які пройшли складний історико-політичний шлях становлення

на порубіжжі Європи та Азії і сформували унікальне поєднання багатьох культур і етносів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з перших проблематику урбогенезу українських міст на початку ХХ ст. розглянув В. Кубійович (Kubijowicz, 1927). Прогресуючі процеси індустріалізації у 1960-х роках зумовили активізацію досліджень географами міських поселень у різних регіонах України, таких як: Волинська обл. (С.С. Мохначук), Донецька обл. (Ю.І. Пітюренко), Житомирська обл. (М.В. Григорович), Запорізька обл. (Є.І. Шипович), Київська обл. (Г.М. Коваленко), Черкаська обл. (Г.К. Макаренко), Одеська обл. (Н.І. Блажко, Л.В. Гнатюк), Рівненська обл. (М.О. Ковтонюк), Сумська (П.С. Коваленко) тощо (Дронова, 2014). У 80-х роках ХХ ст. концепцію великого міста як економіко-географічного комплексу розробляли київські науковці під керівництвом М.Д. Пістун (Пистун, Пересекин, 1989). Узагальнюючу інформацію про міста України періоду розпаду СРСР наводять В.В. Ковтун та А.В. Степаненко (Ковтун, Степаненко, 1990). Визначальні чинники та особливості прояву урбогенезу в Україні проаналізував Г.П. Підгрушний (Підгрушний, 2017). Проблема географії міст України на пострадянському просторі займається К.В. Мезенцев (Мезенцев, Денисенко, 2018). Історію і методику геоурбаністичних досліджень розглядали О.Ю. Дмитрук (Дмитрук, 1998), І.П. Ковальчук (Ковальчук, 2003) та О.Л. Дронова (Дронова, 2014). Питання про причини, етапи та особливості формування системи сучасних міст України залишається повністю нерозкритим, що й зумовлює потребу у подальших дослідженнях.

Постановка завдання: проаналізувати етапи розвитку міської системи України та шляхи її формування.

Методологія і матеріали. Дослідження ґрунтується на послідовному вивченні літературних джерел і архівних матеріалів, визначенні етапів історичного розвитку, типів міст, аналізу традиційної структури їх розселення, зв'язку із планувальними схемами міських утворень. Особлива увага приділена історичним умовам утворення міських поселень на етнічних територіях України у різні часові періоди. У роботі застосовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи досліджень.

Загальнонаукові методи включають системний підхід, структурний аналіз, історичний і порівняльно-географічний аналіз, синтез, узагальнення, індукцію, дедукцію. Спеціальні методи застосовані в експериментальній частині цієї роботи, включають математичну статистику, математичне прогнозування, наукову систематизацію (ранжування, класифікацію, типізацію), картографування тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залежно від особливостей соціально-економічних проблем країн, які займали сучасну територію України в різні вікові періоди, процес формування системи міст нашої держави варто диференціювати на 5 просторово-часових етапів. Основними критеріями виокремлення таких етапів були оборонний, аграрний, ремісничий і торговий чинники.

Найдавніший етап урбогенезу (до кінця ХІІ ст.). Початок формування міст в Україні припадає приблизно на VII ст. до н.е., коли прибережні райони у пониззі Дністра, Дніпра, західного та східного узбережжя Криму заселили грецькі колоністи, які принесли із собою передову систему античного господарства. Основними її елементами були сільське господарство, рибальство й ремісниче виробництво. З успіхом адаптувавшись до природних умов півдня України, греки включили майже усю територію степу та лісостепу до системи торговельних зв'язків античного світу. Залишки цих міст знайдені поблизу сучасних Білгорода-Дністровського (Тіра), Керчі (Пантікапей), Очакова (Ольвія), Севастополя (Херсонес), Феодосії (Кафи) тощо. Вони проіснували до III–IV ст., коли ліквідація рабовласницького ладу і напади сусідніх племен гунів призвели до їх занепаду.

Уже із VI ст. формуються антські городища – укріплені поселення, які одночасно з оборонною функцією виконували роль центрів торгівлі й ремісництва, культури та освіти. Вони вже набували певної архітектурно-просторової композиції (мали центр і передмістя). Таких міст було понад 300.

Формування «зародків» міст відбувалося кількома шляхами: з фортець князів і бояр; із ремісничо-торговельних селищ або торжків; з міжплемінних центрів. Серед княжих міст, що були центрами різних племінних і територіальних об'єднань, виокремлювалися Київ,

Чернігів, Переяслав, Тербовля, Чорнобиль, Володимир-Волинський, Любеч, Бузьк, Ізяслав, Луцьк, Галич, Глухів, Львів, Крем'янець, Збараж, Новгород-Сіверський, Бакота, Корсунь тощо. Найбільше міст формувалося на Подніпров'ї, Галичині і Волині. Більшість з них були невеликими, їх людність становила менше 1000 жителів, виняток становили Київ і Чернігів (Івченко, 1999).

Бурхливе зростання зародків міст на землях Південної Русі відзначається у VII–IX ст. Але їхня подальша доля була різною. Одні розвинулись у справжні міста, в інших зародковий період розтягнувся на довгі десятиліття, треті так і не перетворилися на міста.

У X ст. – на початку XI ст. сформувалося багато нових міст, котрі у селитебному відношенні не були пов'язані зі старими племінними центрами. Як правило, їх заснували

на раніше необжитих місцях і у низці випадків вони відігравали роль військово-стратегічних пунктів (Берестя, Білгород, Василів, Вишгород, Володимир, Дубровиця, Клецьк, Корсунь, Рогачов, Пінськ, Юр'їв). Нові міста утворювали своєрідні межі (кордони) держави та удільних володінь.

За даними літописів, на кінець XI ст. у межах Київської Русі нараховувалося близько 238 міст, які відігравали роль торговельно-ремісничих, оборонних центрів тощо. Із середини XII ст. розпочинається процес занепаду держави та знищення міст внаслідок нападів кочових орд з Азії.

Згідно з нашими підрахунками, упродовж цього етапу сформувалося 99 перших міст, найбільше з яких було у північній (41 н.п.) і західній (25 н.п.) частинах території сучасної України (рис. 1А; табл. 1).

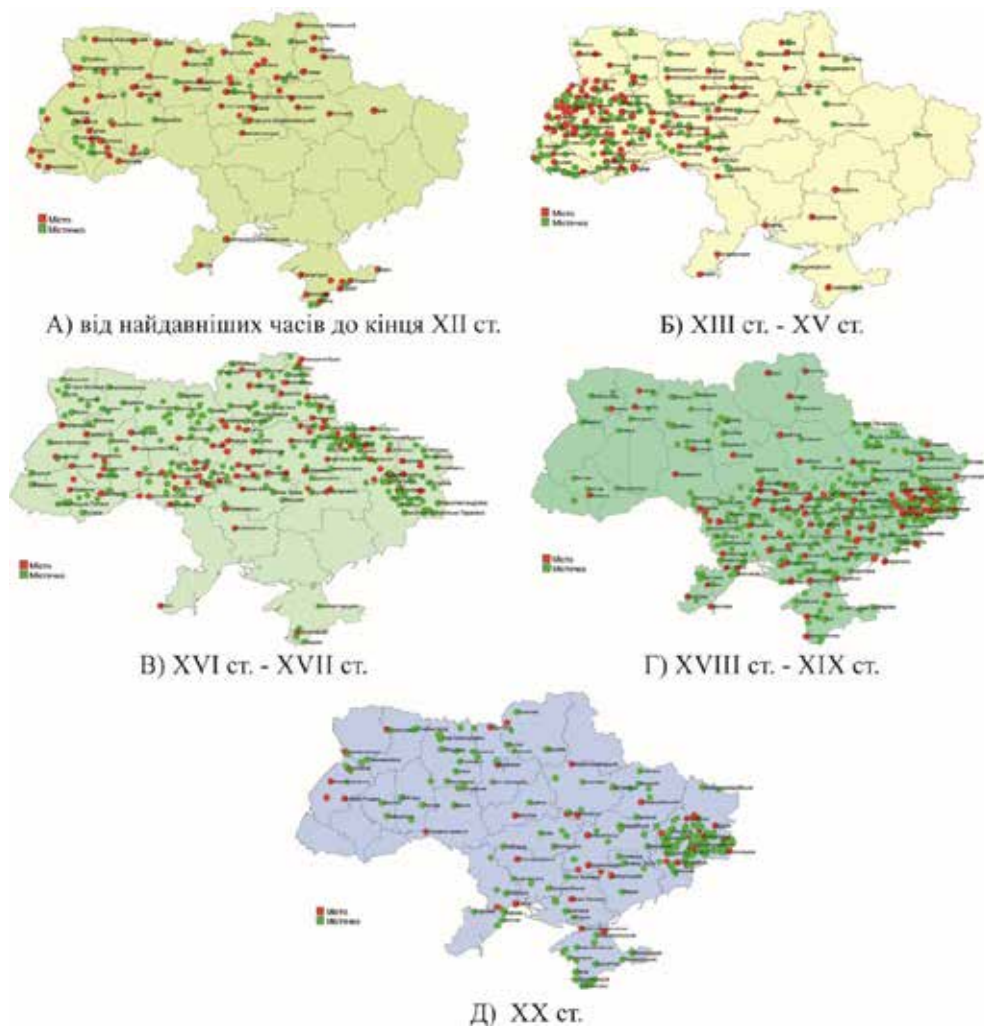

Рис. 1. Формування системи нових міст України у різні просторово-часові етапи

Таблиця 1

Періодизація формування нових міст за регіонами України

Назва регіону	Назва області	Кількість нових міст									
		До кінця XII ст.		XIII–XV ст.ст.		XV–XVII ст.ст.		XVII–XIX ст.ст.		XX ст.	
Центральна Україна	Вінницька	0	15	20	45	18	75	6	81	2	32
	Дніпропетровська	0		0		5		48		11	
	Кіровоградська	0		1		8		21		7	
	Полтавська	4		4		15		5		6	
	Черкаська	4		3		21		1		2	
	Хмельницька	7		17		8		0		4	
Східна Україна	Донецька	0	1	1	1	16	79	72	158	88	155
	Луганська	0		0		18		65		58	
	Харківська	1		0		45		21		9	
Південна Україна	АР Крим	15	17	3	8	4	8	17	130	27	55
	Запорізька	0		0		0		30		6	
	Миколаївська	0		1		3		18		4	
	Одеська	2		3		1		34		11	
	Херсонська	0		1		0		31		7	
Західна Україна	Закарпатська	5	25	21	123	3	27	1	6	0	10
	Івано-Франківська	10		17		6		3		0	
	Львівська	6		52		6		1		7	
	Тернопільська	2		23		7		0		2	
	Чернівецька	2		10		5		1		1	
Північна Україна	Волинська	7	41	7	41	10	96	5	33	3	32
	Житомирська	4		10		16		8		14	
	Київська	10		9		19		7		8	
	Рівненська	4		7		6		7		3	
	Сумська	4		2		25		3		0	
	Чернігівська	12		6		20		3		4	
ВСЬОГО		99		218		285		408		284	

Етап середньовічного урбогенезу (XIII–XV ст.ст.). Безпосереднім спадкоємцем як політичної, так і культурної традиції Київської держави стає Галицько-Волинське князівство. У період XIII ст. – першої половини XIV ст. до його складу входить більша частина української етнічної території. За основу адміністративного устрою та державної організації в Галицько-Волинському князівстві приймаються ті ж принципи, що й у Київській Русі. Уся його територія ділиться на низку князівств-земель, до складу яких входили волості з містами – центрами (Решевець, 2015).

Під час монголо-татарської навали (1237–1241 рр.) значна частина південно-руських міст була зруйнована (Переяслав, Чернігів, Київ, Ізяслав, Луцьк, Володимир, Галич). За наступні 50 років не було збудовано жодного міста. У другій половині XIII ст. значна частина

укріплених поселень тогочасної України практично втратила своє функціональне значення. Таке зменшення кількості міст і значні людські втрати вплинули на процес занепаду всього східнослов'янського регіону.

Після смерті Юрія II Болеслава (1340 р.) розпочався занепад Галицько-Волинського князівства. У другій половині XIV ст. більшість етнічних українських земель була загарбана сусідніми державами. Київщина, Східне Поділля, Волинь та Чернігово-Сіверщина відійшли до Великого князівства Литовського. Галичина і Західне Поділля були приєднані до Польського королівства, частина Сіверщини – до Московської держави, землі Буковини відійшли до Молдавського князівства, Закарпаття ще з початку XI ст. перебувало у складі Угорського королівства.

З першої половини XIV ст. на землях, підвладних Литві, Польщі й Угорщині, як і у всій

тогочасній Європі, набуло розвитку міське самоврядування. У містах ширилося німецьке магдебурзьке право, яке надавало їм певну автономію. Першим самоврядний статус у 1334 р. отримало містечко Сянок (Польща), потім – Львів, Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Берестя, Ніжин, Дорогочин, Козелець, Більськ, Переяслав, Полтава (Смолій, 2011; Івченко, 1999). Спостерігається стійка тенденція поширення Магдебурзького права серед тих міст, що утворилися уздовж давніх торгових шляхів. Вони тягнулися на схід до гирла Дунаю та Чорноморського узбережжя, на південь через Карпатські перевали до Угорщини, а також на північ, де інтенсивно розвивалися балтійські факторії торгового союзу Ганза (Смолій, 2011). Упродовж XV–XVII ст.ст. Магдебурзьке право отримала більшість міст України. Значна частина невеликих міських за характером поселень стали називатися містечками.

І хоча практично до кінця XV ст. на українських землях майже не відбувається помітних урбаністичних процесів, усе ж таки соціально-економічна атмосфера міських поселень поступово прогресує та змінюється. Також зростає роль міст як потужних центрів розвитку ремесл, промислів і торгівлі. Більшість міст, які існували в цей період, виникли ще в давньоруський період і за час переходу українських земель до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства пройшли складний процес трансформації.

Під час цього етапу утворилося 218 нових міст, найбільше з яких сконцентровано в західній (123 н.п.), центральній (45 н.п.) і північній (41 н.п.) частинах території сучасної України (рис. 1Б; табл. 1).

Етап урбогенезу польсько-литовської доби (XVI–XVII ст.ст.). Упродовж першої половини XVI ст. відбувалися суттєві зміни у розвитку українських міст. Значно зростає вплив товарно-грошових відносин на міську економіку, що згодом стане причиною появи нових міст і містечок. Загалом, за підрахунками фахівців, на українських землях, що перебували у складі Великого князівства Литовського, налічувалося близько півтори сотні міст і містечок. Водночас на західноукраїнських землях, що входили до Польського королівства, налічува-

лося близько 90 міських поселень, а на Буковині – близько 50 (Смолій, 2011).

На території тогочасної України міські поселення розташовувалися нерівномірно. Найяскравіше процеси урбанізації проявлялися у межах північно-західного регіону (Волинь), де напередодні Люблінської унії (1569 р.) нараховувалося більше 30 міст і близько 90 містечок. На той час на Київщині функціонувало більше десятка міст і містечок (Білогородка, Городище, Івниця, Левків, Олевськ, Поліщинці, Романів, Топорище, Хабне, Черняхів тощо). На території Брацлавщини найвідомішими містами були Вінниця і Брацлав, а також окремі містечка й невеликі фортеці, кількість населення у яких могла значно коливатися через небезпеку турецько-татарських вторгнень.

У XVI ст. постійна загроза вторгнень кочівників спонукала польських і литовських магнатів до будівництва укріплених поселень, перебуваючи в яких можна було б відбитися від нападників. Зважаючи на постійну загрозу нападу кримських татар, велике значення мало будівництво оборонних споруд. Тогочасна влада стимулювала створення нових поселень на території України шляхом надання їм Магдебурзького права, звільнення від податків, влаштування ярмарків та дозволом торгівлі алкогольними напоями. У грамотах, виданих Сигізмундом III (1566–1632 рр.), такі привілеї «жалувані» «Чигрину, Горохову, Уланову, Сальницю, Вербовцу, Барку, Крылову, Лысянкѣ, Копайгороду» (Антонович, 1869: 36).

Важливу роль у захисті південних кордонів від степняків відігравала Запорозька Січ. Південна колонізація України відбувалася за допомогою будівництва опорних населених пунктів («кошів»), де постійно мешкали козаки. Як правило, вони були приурочені до лісів і островів у руслах річок басейну Чорного моря. У подальшому нові населені пункти формувалися у долинах великих і малих річок, поступово поширюючись на південні вододіли Дніпра, Дністра, Дону та Південного Бугу.

У середині XVII ст. на території України нараховувалося 756 міст, у яких проживали близько 1,4 млн жителів. Така кількість населених пунктів була зумовлена значним поширенням ремісничого виробництва й торгівлі.

У 1650–1660-х рр. найбільш заселеними та економічно розвинутими у межах Правобережної України були Біла Церква, Богуслав, Брацлав, Вінниця, Кальник, Канів, Київ, Ладжин, Могилів-Подільський, Умань та інші міста й містечка, а на лівобережній частині держави – Батурин, Бахмач, Лукомль, Миргород, Ніжин, Переяслав, Полтава, Сосниця, Стародуб, Чернігів тощо.

З другої половини XVII ст. Україна після періоду «Руїни» потрапляє у зони впливу сусідніх держав. Внаслідок підписання Андрусівського перемир'я (1667 р.) і «Вічного миру» (1686 р.) територія Лівобережної України разом із Києвом та Запоріжжям потрапляє під владу московитів, а правобережжя нашої держави залишається у складі Речі Посполитої.

Протягом описаного етапу виникло 285 нових міст, найбільше з яких було у північному (96 н.п.), східному (79 н.п.) і центральному (75 н.п.) регіонах сучасної України (рис. 1В; табл. 1).

Етап урбогенезу Нового часу (XVIII–XIX ст ст.). Після унії України з Московщиною на території Лівобережної України відбувалося швидке нарощування мануфактурного виробництва, порівняно швидко зростала чисельність міського населення, формувалися міські поселення. Завдяки новим транспортним можливостям міста збільшуються за площею (Алчевськ, Юзівка (Донецьк), Луганськ, Дебальцеве, Катеринослав (Дніпропетровськ), Каменське (Дніпродзержинськ), Стрий, Дрогобич, Борислав). Багато маленьких містечок занепадає через програш конкуренції дрібних ремісників і торгівців з фабричною промисловістю. Зате значно зростають міста, що мають заводи і фабрики, особливо ті, через які прокладено залізниці. Нові міста постають поблизу шахт, рудників, вони переважно невеликі, їхнє населення – це люди із навколишньої сільської місцевості. Найбільше нових міст – гірничопромислових центрів – виникає у Донецькому і Придніпровському районах, у Прикарпатті. Виникають також нові міста як пограничні фортеці (Єлисаветград, Миколаїв, Олександрія, Херсон, Павлоград) або як порти (Одеса, Севастополь).

У 1740-х роках політична ситуація у Польщі поліпшилась і розпочалось економічне піднесення західноукраїнських населених пунк-

тів. Інтенсивне збільшення кількості міського населення у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях було зумовлене як їх порівняно швидким економічним розвитком, так і посиленою колонізацією Російської імперії. Серед інших регіонів значними темпами збільшення міського населення виокремлювалася також і Київська губернія з розвинутою промисловістю, яка зосереджувалася переважно у містах і містечках.

Наприкінці XIX ст. на території України налічувалося 850 міських поселень, з них лише 5 мали понад 50 тис. жителів (Одеса, Київ, Львів, Харків, Бердичів, 18 міст – понад 20 тис. мешканців (Смолій, 2011)). Більшість із міст були промисловими й адміністративними центрами, в них проживало близько 11% населення. Завдяки концентрації потужних промислових підприємств, закладів виробничої та соціальної інфраструктури міста стають центрами притягання сільських жителів. Їхня чисельність зазнає змін як внаслідок соціально-економічних процесів, так і через зміну статусу поселень.

Суттєвим показником поступального розвитку міст України було перетворення більшості їх на важливі торговельні центри. Витіснення ярмарків і базарів зумовило формування спеціалізованих торгових міст (Балта, Бердичів, Умань) із середніми показниками за кількістю мешканців. Такі міста, як Єлисаветград (Кропивницький), Катеринослав (Дніпропетровськ), Київ, Кременчук, Миколаїв, Одеса, Черкаси, Харків, поступово перетворюються на адміністративно-промислові центри. Формуються нові міські поселення у межах значних залізничних вузлів і поблизу родовищ корисних копалин Прикарпаття, Донбасу й Придніпров'я. У 1897 р. у центральних і східних частинах України нараховувалося 87 населених пунктів нового промислового типу, однак лише 6 з них отримали статус міста.

Необхідність транспортного зв'язку між Російською імперією, Західною Європою та Чорним морем зумовила будівництво нових залізничних доріг і вдосконалення наявних доріг. Надзвичайно швидкими темпами відбувалося становлення чорноморсько-азовських портів. У 1807 р. з Одеси почали відправляти перші кораблі із зерном до Константинополя. Після ліквідації кріпосного права (1861 р.)

в Україні здійснювалася поступова економічна спеціалізація окремих її регіонів. Таким чином сформувалися Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-західний цукровий промислові райони.

В Україні активізувався процес освоєння нових земель, який активно проходив на малозаселених територіях «Новоросії» (Катеринославська, Таврійська й Херсонська губернії), а також на півдні Бессарабії, у так званому Буджаку. Були створені 18 нових поселень в Аккерманському повіті: Борисівка, Василівка, Введенське, Вознесенське, Іванівка, Павлівка, Петрівка, Петропавлівка, Плахтіївка, Покровка, Царичанка, Успенське, Дмитрівка, Ніколаївка, Сергіївка, Спаське, Семенівка та Ярославка.

Водночас розвивалися й міста, які входили до складу Австро-Угорської імперії. За укладом життя вони починали наближатися до міст капіталістичного типу (Станіславів, Броди, Чернівці, Тернопіль, Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст тощо). Тут були сконцентровані численний чиновницький апарат австрійських установ, торгово-ремісничі і промислове населення. У першій половині XIX ст. найбільшим після Львова західноукраїнським містом були Броди.

У XIX ст. відбувається відмирання мережі міст із середньовічними якостями і утворення нової на основі інших містоутворювальних чинників, пов'язаних з індустріалізацією; у допромисловий період усі зміни у формуванні мережі міст відбуваються на фоні неухильного зростання щільності населення та збільшення частки міського населення. Розселення на новоосвоюваних чи новоколонізованих територіях в Україні починалося від утворення опорних вузлів мережі міст згідно з домінуючим фактором, яка згодом доповнювалася іншими типами поселень (Петришин, 2011).

Упродовж зазначеного етапу сформувалося 408 нових населених пунктів, що є найвищим показником за всю історію нашої держави. Найбільша кількість таких міст і містечок зосереджувалася у східній (158 н.п.), південній (130 н.п.) і центральній (81 н.п.) частинах території сучасної України (рис. 1Г; табл. 1).

Етап новітнього урбогенезу (XX – початок XXI ст.). До 1918 року Україна була пере-

важна аграрною державою, а кількість міських жителів не перевищувала 18% від усього населення. Активний процес урбанізації в Україні відбувався у період з 1926 по 1939 роки, коли основний пріоритет у СРСР спрямовувався на індустріалізацію народного господарства. Усього за 13 років кількість міського населення зростає у 2,4 рази.

Розвиток важкої індустрії у СРСР вимагав не лише збільшення видобування корисних копалин, а й будівництва нових міст та розширення площі старих населених пунктів для проживання робітників. Так, формуються нові промислові центри у Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі, Харкові тощо. Здійснюється активна індустріалізація і в західних областях України. Такі міста, як Ужгород, Львів, Дрогобич, Стрий, Нововолинськ, стали значними індустріальними центрами України.

На початок XX ст. у мережі міст України чітко виокремлюються великі міста – Одеса (404 тис. мешканців), Київ (248 тис.), Львів (206 тис.), Харків (174 тис.), Катеринослав (120 тис.) та середні міста – Полтава, Житомир, Бердичів, Херсон, Миколаїв, Єлизаветград, Кременчук. У цих населених пунктах проживала майже половина міського населення України.

У цей час існувало чимало невеликих міст і містечок, що традиційно склалися як міські поселення, та нових, котрі з'являлися навколо промислових підприємств. Після 1925 р. у Радянському Союзі назву «містечко» відмінили, а всі населені пункти, які так називали, відтепер стали селищами міського типу. У 1926 р. було впорядковано перелік міських поселень, які були представлені 184 містами і 328 селищами міського типу.

Упродовж тривалого часу процес урбанізації в Україні визначався особливостями командно-адміністративної системи Радянського Союзу. Індустріалізація в 30-ті рр. XX ст. прискорила темпи міграції сільського населення до міст, тому вже на початок 40-х рр. у містах мешкало 14 млн осіб – понад третини населення України (Дронова, 2014).

У післявоєнну епоху міста розвивались навколо ключових промислових підприємств, а їхній розвиток диктувався політикою індустріалізації. Більшість цих міст виникли в пріоритетних промислових районах, визначених

та утворених урядом у центрі, – в Донецькій, Луганській і Дніпропетровській областях, а також у Причорномор'ї. Ця політика призвела до утворення монофункціональних міст, більшість населення яких працювала на одному або кількох профільних підприємствах, від яких повністю залежало все міське господарство (Фомін, 1996).

Найбільші темпи урбанізації припадають на 1950–1960-ті рр. Причиною цього було зростання попиту промислових підприємств у містах Радянської України на робочу силу та масштабна кампанія з будівництва житла, в основі якої лежала житлова реформа, ініційована М.С. Хрущовим наприкінці 1950-х років. Зростання міського населення по всьому СРСР було пов'язане насамперед із масовим переселенням сільського населення в міста (Шищенко, Олійник, Степаненко, Масляк, 2001). Кількість населення міст лише за 5 років (1950–1955 рр.) зросла на 22,7% та ще на 26,8% у наступні 5 років. У 1965 р. міське населення зрівнялося за кількістю із сільським населенням. До середини 70-х кожні п'ять років міське населення зростало на 10% і більше. Потім темпи приросту міського населення уповільнилися.

Основні міські агломерації України постали в період із 1957 по 1979 рік. Чисельність населення Києва досягла мільйонного рівня в 1957 р., Харкова – у 1962 р., а Одеси – в 1974 р. У 1976 р. у Києві мешкало вже 2 млн жителів, а в 1979 р. мільйонної позначки сягнуло й населення Дніпропетровська та Донецька.

Наприкінці 1980-х років відбулася зміна стратегічного курсу СРСР на розбудову великих і найбільших міст. Обґрунтування територіального розвитку міст відбувалося шляхом будівництва кварталів масової (типової) багатоквартирної забудови. Соціально-економічним підґрунтям цього стало завдання забезпечити кожному сім'ю окремою квартирою, завдання, яке, зрештою, так і не було реалізоване. До кінця 1990-х рр. площа найбільших міст України зросла майже вдвічі. На периферії міст були споруджені гігантські житлові масиви, наприклад Троєщина в Києві, Салтівка в Харкові, Сокіл і Тополь у Дніпропетровську (Дронова, 2014).

Під час цього етапу утворилося 284 нових населених пункти, найбільше з яких зосере-

джувалося у східному (155 н.п.) і південному (55 н.п.) регіонах сучасної України (рис. 1Д; табл. 1).

Для України, як і для всього світу, ХХ ст. стало часом появи нових специфічних систем міського (в основному) та сільського розселення у вигляді агломерацій. Фундаментом для агломерації стає якесь певне місто (або сукупність міських поселень), яке разом з периферією є складною, багатокомпонентною динамічною системою з інтенсивними економічними, соціальними, культурними, рекреаційними та іншими зв'язками (Верменич, 2007).

На початку ХХІ ст. процес урбанізації в Україні значно призупинився: кількість міст-мільйонерів зменшилася з 5 до 3 (Київ, Харків, Одеса), зменшилася й загальна кількість великих міст (Меліхова, 2017). Окрім несприятливої економічної ситуації у державі, негативним чином на зростанні міст позначилася війна на Сході України з Росією. Станом на 1 січня 2020 р. в Україні нараховувалося 461 місто та 882 селища міського типу (Чисельність..., 2020).

Висновки із проведеного дослідження. Основні закономірності процесу урбанізації на всіх історичних територіях України формувалися під впливом низки чинників, які виникали через політичні та економічні зміни у регіоні в різні історичні періоди. Такі закономірності позначилися на характеристиках мережі поселень, на особливостях формування просторової структури і функцій системи поселень регіону, а також на рівні його урбанізації. За період більше ніж 2 тис. років містотворчого процесу структура мережі міст змінювалася кілька разів відповідно до тогочасних потреб населення та економічних особливостей. Кожна новоутворена мережа міст, базуючись на попередній, примножувала кількість поселень, оскільки старі міста вже не відповідали новим факторам та втрачали своє значення у структурі поселень. Зазвичай на кожному етапі урбогенезу України формувалася певна група міст, яка є виразниками принципів урбанізації свого часу. За чисельністю ця група не була домінуючою у системі розселення і у разі переходу до наступного етапу деградувала або ж врівноважувалася за своїми характеристиками з іншими містами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович, В.В. (Ред.). (1869). Архивъ Юго-Западной Россіи. Киевъ: Въ Университетской Типографіи [Antonovich, V.V. (Ed.). (1869). Archive of South-West Russia. Kiev: In the University Printing House (in Russian)].
2. Верменич, Я. (2007). Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16(1), 253–268. [Vermenych, Ya. (2007). Urbanization processes in the USSR as an object of study in the system of local history. *Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*, 16(1), 253–268. (in Ukrainian)].
3. Дмитрук, О.Ю. (1998). Урбаністична географія. Ландшафтний підхід. (Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій). Київ: РВЦ «Київський університет». [Dmytruk, O.Yu. (1998). Urban geography. Landscape approach. (Methods of landscape analysis of urban areas). Kyiv: Publishing and printing center "Kyiv University" (in Ukrainian)].
4. Дронова, О.Л. (2014). Геоурбаністика. Київ: ВПЦ «Київський університет» [Dronova, O.L. (2014). Geourbanism. Kyiv: Publishing and printing center "Kyiv University" (in Ukrainian)].
5. Івченко, А.С. (1999). Міста України. Київ: НВП «Картографія» [Ivchenko, A.S. (1999). Cities of Ukraine. Kyiv: Scientific production enterprise "Cartography" (in Ukrainian)].
6. Ковальчук, І.П. (2003). Історико-географічний аналіз урбосистем: концепція, алгоритми, проблеми. *Науковий вісник*, 13.5, 27–34. [Kovalchuk, I.P. (2003). Historical and geographical analysis of urban systems: concept, algorithms, problems. *Scientific Bulletin*, 13.5, 27–34. (in Ukrainian)].
7. Ковтун, В.В., Степаненко, А.В. (1990). Города Украины. Киев: Выща школа [Kovtun, V.V., Stepanenko, A.V. (1990). Cities of Ukraine. Kiev: High School (in Russian)].
8. Мезенцев, К.В., Денисенко, О.О. (2018). Міста на постсоціалістичному просторі: підходи до концептуалізації та місце в урбаністичному дискурсі. *Український географічний журнал*, 4, 16–24. [Mezentsev, K.V., Denysenko, O.O. (2018). Cities in the post-socialist space: approaches to conceptualization and place in urban discourse. *Ukrainian Geographical Journal*, 4, 16–24. (in Ukrainian)].
9. Меліхова, Т.Л. (2017). Великі міста України в індустріальну епоху. *Економіка і суспільство*, 9, 908–914. [Melikhova, T.L. (2017). Large cities of Ukraine in the industrial era. *Economy and Society*, 9, 908–914. (in Ukrainian)].
10. Петришин, Г.П. (2011). Характерні риси формування панорами міст Західної України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 716, 217–225. [Petryshyn, G.P. (2011). Characteristic features of the formation of the panorama of the cities of Western Ukraine. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 716, 217–225. (in Ukrainian)].
11. Пистун, Н.Д., Пересекин, В.Н. (1989). Теоретико-методологическая концепция ЭГК крупного города. / Н.Д. Пистун (Ред.). *Экономико-географический комплекс крупного города (на примере г. Киева)*, с. 5–30. Киев: Вища школа [Pistun, N.D., Pereseikin, V.N. (1989). Theoretical and methodological concept of EGC in a large city. / N.D. Pistun (Ed.). *Economic and geographical complex of a large city (for example, Kiev)*, pp. 5–30. Kiev: High School. (in Russian)].
12. Підгрушний, Г. (2017). Урбогенез в Україні: визначальні чинники, особливості прояву та основні етапи. / К. Мезенцев, Я. Олійник, Н. Мезенцева (Ред.). *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін*, с. 48–64. Київ: Фенікс [Pidgrushny, G. (2017). Urbogenesis in Ukraine: determining factors, features of manifestation and main stages. In K. Mezentsev, Ya. Oliynyk, N. Mezentseva (Eds.). *Urban Ukraine: at the epicenter of spatial change*, pp. 48–64. Kyiv: Phoenix. (in Ukrainian)].
13. Решевець, І.В. (2015). Політико-адміністративний устрій України: історіографічний дискурс. *Теорія та практика державного управління*, 4, 62–69. [Reshevets, I.V. (2015). Political and administrative system of Ukraine: historiographical discourse. *Theory and Practice of Public Administration*, 4, 62–69. (in Ukrainian)].
14. Смолій, В.А. (Ред.). (2011). Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. Київ: Ніка-Центр [Smoliy, V.A. (Ed.). (2011). Economic history of Ukraine: Historical and economic research. Kyiv: Nika-Center (in Ukrainian)].
15. Фомін, І.О. (1996). Основи теорії містобудування. Київ: Наукова думка [Fomin, I.O. (1996). Fundamentals of urban theory. Kyiv: Scientific opinion. (in Ukrainian)].
16. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020 року: статистичний збірник (2020). Київ: Державна служба статистики України [The current population of Ukraine on January 1, 2020: statistical collection (2020). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine (in Ukrainian)].
17. Шищенко, П.Г., Олійник, Я.Б., Степаненко, А.В., Масляк, П.О. (2001). Географія. Київ: Знання [Shyshchenko, P.G., Oliynyk, Ya.B., Stepanenko, A.V., Maslyak, P.O. (2001). Geography. Kyiv: Knowledge (in Ukrainian)].
18. Kubijowicz, W. (1927). Z antropogeografii Nowego Śącza. *Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagellońskiego*, 8, 5–66. [Kubijowicz, W. (1927). From the anthropogeography of New Time. *Works of the Geographical Institute of the Jagellonian University*, 8, 5–66. (in Polish)].

Стаття надійшла до редакції 08.06.2022.

The article was received 08 June 2022.